International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.11 No.4 March – April 2024

सु -शासन

सौ. रोहिणी सतीश कुंभार
संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर.
Corresponding Author - सौ. रोहिणी सतीश कुंभार
DOI - 10.5281/zenodo.10966452

प्रस्तावना :

संयुक्त राष्ट्रांनी सुशासन संकल्पनेची व्याख्या केली आहे. त्यात त्यांनी 'पारदर्शकता' व 'कायद्याचे राज्य' हे सुशासनासाठी आवश्यक मुद्दे मानले आहेत. 'पारदर्शकता' हा मुद्दा भ्रष्टाचाराशी संबंधित आहे. कोणत्याही स्तरावर भ्रष्टाचार असता कामा नये, सर्वसामान्य नागरिकाची पिळवणूक राज्ययंत्रणेकडून होऊ नये व त्याचे जे हक्क आहेत ते त्याला विनासायास मिळावेत, ही अपेक्षा त्यामागे आहे. तर 'कायद्याचे राज्य' म्हणत असताना कारभार कायद्यानुसार चालला पाहिजे, ह्या अपेक्षेबरोबरच कायद्याचा वापर समाजाच्या संरक्षणासाठी झाला पाहिजे, नागरिकांना कायद्याचा आधार वाटला पाहिजे, गुन्हेगारी प्रवृत्तींना कायद्याचा धाक वाटला पाहिजे, कायद्यासमोर सगळे समान असावेत, सगळ्यांना सारखा कायदा लावला गेला पाहिजे, ही अपेक्षा आहे. ह्या निकषांच्या आधारावर या संकल्पनेचा विचार केला जातो.

उद्दिष्टे :

१.सुशासन संकल्पना समजून घेणे.

२.सुशासनाची वैशिष्टयाचा अभ्यास करणे.

३. सुशासनाची स्वरूप आणि प्रासंगिकता अभ्यासणे.

विषयप्रवेश :

शासन' ही निर्णय घेण्याची प्रक्रिया आहे आणि ज्याद्वारे निर्णयांची अंमलबजावणी केली जाते. कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स, इंटरनॅशनल गव्हर्नन्स, नॅशनल गव्हर्नन्स आणि स्थानिक गव्हर्नन्स यासारख्या अनेक संदर्भांमध्ये गव्हर्नन्सचा वापर केला जाऊ शकतो. लोकशाही राज्यकारभारात कार्यक्षम व प्रभावी प्रशासनाची हमी देणे म्हणजे सुशासन होय. सुशासनाची संकल्पना भ्रष्टाचाराला संस्थात्मक बंधने आणि कामकाजाच्या बाजार अर्थव्यवस्थेच्या गरजेनुसार परिभाषित केली गेली आहेत. जागतिक बँकेने १९९२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या शासन प्रक्रिया व विकास या अहवालात असे स्पष्ट केले आहे की, शासन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. १९९२ मध्ये, 'गव्हर्नन्स

अँड डेव्हलपमेंट' या शीर्षकाच्या अहवालात, जागतिक बँकेने सुशासनाची म्हणजे 'गुड गव्हर्नन्स'ची व्याख्या केली.

सुशासनाची वैशिष्ट्ये:

- **सहभाग :** यामध्ये स्त्रिया आणि पुरुष यांचा समान वाटा असणे अपेक्षित आहे. तसेच हा सहभाग प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षदेखील असू शकतो. प्रातिनिधीक लोकशाहीमध्ये कार्यपालिकेच्या स्तरावर लोकांचा थेट सहभाग अपेक्षित नसला तरी शासन व्यवहारात तो सहभाग महत्त्वाचा आहे. हा सहभाग माहितीवर आधारित व सुसंघटित असा असणे अपेक्षित आहे. जसे की, नागरी समाजाच्या माध्यमातून जनसहभाग नोंदविला जातो.
- **कायद्याचे अधिराज्य :** यामध्ये सुशासनाच्या अंगाने सुलभ, पारदर्शक, स्वतंत्र, समन्यायी अशा कायदेशीर चौकटीची अपेक्षा आहे. तसेच त्याच्या अंतर्गत भारतीय संविधानात मूलभूत तत्त्वात नमूद केल्याप्रमाणे कायद्याचे समान संरक्षण आणि कायद्यासमोर समानता या तत्त्वाचा अंगीकार करण्यात आलेला असावा. त्यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, भ्रष्टाचारमुक्त तसेच भेदभावविरहीत पोलिस यंत्रणेची नितांत आवश्यकता आहे. अशी यंत्रणाच सुशासनास हातभार लावते.
- **पारदर्शकता :** पारदर्शकतेच्या अनुषंगाने निर्णय निर्धारण, तसेच घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी ही कायदेशीर चौकटीतच झालेली असावी. तसेच या सर्व प्रक्रियेची माहिती सुलभरीत्या सर्वांना उपलब्ध असावी. पारदर्शकतेचे तत्त्व भ्रष्टाचारविरहीत शासन व्यवहारास हातभार लावते.
- **प्रतिसादात्मकता :** पारदर्शकतेच्या तत्त्वाला जर प्रतिसादात्मकतेची जोड नसेल, तर सुशासन प्रस्थापित करणे तितकेसे सुलभ नाही. त्यामुळेच सुशासनाचे हे तत्त्व महत्त्वाचे ठरते. त्यामध्ये संस्था आणि प्रक्रियांनी सर्व भागधारकांचे प्रश्न, समस्या, अडचणी निश्चित वेळेत पूर्ण करणे गरजेचे असते.
- **कार्यप्रणाली :** या प्रतिसादात्मकता तत्त्वाच्या अनुषंगाने आपल्याला सहमतीवर आधारित कार्यप्रणालीही लक्षात घेतली पाहिजे. कारण- शासन व्यवहारांमध्ये विविध भागधारक असल्याने त्या प्रक्रियेत अनेक मतप्रवाह असणे निहितच आहे. त्यामुळे या सर्व मतप्रवाहांना एकत्र करून, त्यातून समाजासाठी जास्तीत जास्त हित कसे साध्य करता येईल, याचा विचार करणे गरजेचे आहे. हा विचार करताना ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व सामाजिक आयामदेखील लक्षात घेतले पाहिजेत. त्यामुळे समाजातील विविध मतप्रवाहांना एकत्र आणण्याचे वैशिष्ट्य सुशासनात आहे.
- **समता आणि सर्वसमावेशकता :** सुशासनाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे; ज्यामध्ये समता आणि सर्वसमावेशकतेचा प्रामुख्याने विचार होतो. त्यांतर्गत भेदभावविरहीत

समाजारचनेचे ध्येय समोर ठेवून शासन व्यवहार होणे गरजेचे आहे.

- **वंचित व दुर्बल घटकांचा समावेश :** सुशासनासाठी शासन व्यवहारात समाजातील वंचित व दुर्बल घटकांचा प्रामुख्याने समावेश करणेदेखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. समाजातील वंचित व दुर्बल घटकांना त्यांच्या सद्य:स्थितीपेक्षा जास्त चांगल्या स्थितीत कसे नेता येईल, याचादेखील विचार सुशासनात होणे आवश्यक आहे.
- **अपेक्षित ध्येयपूर्ती :** सुशासनामध्ये उपलब्ध संसाधनाचा प्रभावी आणि कार्यक्षम वापर करून अपेक्षित ध्येय साध्य करणे हे वैशिष्ट्यही अधोरेखित करण्यात आले आहे. या प्रभावी आणि कार्यक्षम वापरात, नैसर्गिक संसाधनाचा शाश्वत आणि पर्यावरण सुलभ वापरदेखील अंतर्भूत आहे.
- **उत्तरदायित्व :** सुशासनाचा पाया ज्याला आपण म्हणू शकतो, असे उत्तरदायित्वाचे तत्त्व सुशासनाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. हे तत्त्व फक्त शासकीय यंत्रणेपुरते मर्यादित नाही; तर ते खासगी क्षेत्र, तसेच नागरी संस्थांनादेखील लागू होते. उत्तरदायित्वाचे तत्त्व प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी कोण, कोणत्या कामासाठी उत्तरदायी आहे, याची स्पष्ट माहिती संबंधित भागधारकांना देणे गरजेचे आहे.

भारतातील सुशासनासाठी पुढाकार:

१. माहितीचा अधिकार:

नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय कराराचा पक्ष म्हणून (ICCPR), भारताने ICCPR च्या कलम १९ नुसार, नागरिकांच्या माहितीच्या अधिकाराची प्रभावीपणे हमी देण्याचे आंतरराष्ट्रीय दायित्व आहे. त्याचे पालन केले आहे. RTI कायदा, २००५ हा भारतीय लोकशाहीतील एक महत्त्वपूर्ण बदल आहे. हे नागरिकांना माहितीपर्यंत प्रवेश प्रदान करते ज्यामुळे सरकार समुदायाच्या गरजांसाठी अधिक प्रतिसाद देते.

२. ई-गव्हर्नन्स:

नॅशनल ई-गव्हर्नन्स प्लॅनचा उद्देश सर्व सरकारी सेवा नागरिकांना त्यांच्या भागात उपलब्ध करून देणे, त्यांना 'कॉमन सर्व्हिस डिलिव्हरी आऊटलेट्स' द्वारे उपलब्ध करून देणे आणि परवडणाऱ्या किमतीत अशा सेवांची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता सुनिश्चित करणे यासाठी लागू करण्यात आली आहे. नवीन उदयोन्मुख माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICTs) च्या युगात ई-गव्हर्नन्स प्रभावीपणे चांगले कार्यक्रम आणि सेवा प्रदान करते जे जगभरात जलद सामाजिक आणि आर्थिक बदलासाठी नवीन संधी प्रदान करते. ई-गव्हर्नन्सचा थेट परिणाम सरकारद्वारे प्रदान केलेल्या सेवांसह थेट व्यवहाराद्वारे लाभ मिळवणाऱ्या नागरिकांवर होतो.

३. ई-गव्हर्नन्स अंतर्गत सुरू केलेले कार्यक्रम:

प्रगती (प्रो-ॲक्टिव्ह गव्हर्नन्स आणि वेळेवर अंमलबजावणी), डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, MCA 21 (कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालयाच्या सेवांच्या वितरणात गतिशीलता आणि निश्चितता सुधारणे), पासपोर्ट सेवा केंद्र (PSK), ऑनलाइन प्राप्तिकर परत येणे इ.

४. कायदेशीर सुधारणा:

पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि कार्यक्षमता सुधारण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने सुमारे १५०० कालबाह्य नियम आणि कायदे रद्द केले आहेत. कायदेशीर प्रक्रियेतील विविध संस्थांच्या मध्यस्थीवर लक्ष केंद्रित करून प्रक्रियात्मक कायद्यांमध्ये सुधारणा केली पाहिजे.

५. व्यवसाय करणे सोपे:

देशाचे व्यावसायिक वातावरण आणि पॉलिसी इकोसिस्टम सुधारण्याच्या उद्देशाने अनेक कायद्यांचा समावेश करून सरकारने व्यवसाय करण्याच्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी पावले उचलली आहेत. जसे की दिवाळखोरी संहिता, वस्तू आणि सेवा कर (जीएसटी) आणि मनी लॉंडरिंग विरोधी कायदा इ.

६. विकेंद्रीकरण:

केंद्रीकृत 'नियोजन आयोग' रद्द करण्यात आला आणि त्याच्या जागी 'सहकारी संघराज्यवाद'ला प्रोत्साहन देणारा NITI आयोग नावाचा थिंक टँक स्थापन करण्यात आला .१४ व्या वित्त आयोगाने २०१५ ते२०२० पर्यंत राज्यांसाठी कर वितरण मर्यादा ३२% वरून ४२% पर्यंत वाढवली. हे राज्यांना स्थानिक घटकांवर आधारित योजना सुरू करण्याचे अधिक स्वातंत्र्य प्रदान करते.

७. पोलीस सुधारणा:

किरकोळ गुन्ह्यांसाठी ई-एफआयआर दाखल करण्यासह प्रथम माहिती अहवाल (एफआयआर) प्रणाली सुधारण्यात आली. नागरिकांच्या आपत्कालीन सुरक्षेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी देशव्यापी आपत्कालीन क्रमांक सुरू करण्यात आला.

सुशासनाच्या मार्गातील आव्हाने:

१.राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण : राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण आणि राजकारणी, नागरी सेवक आणि व्यापारी घराणे यांच्यातील संबंध यांचा सार्वजनिक धोरण आणि प्रशासनावर नकारात्मक परिणाम होतो.

२.भ्रष्टाचार: कारभाराचा दर्जा सुधारण्यात भ्रष्टाचार हा मोठा अडथळा आहे. तर स्पष्टपणे मानवी लोभ हा भ्रष्टाचाराचा चालक आहे. हे भारतातील भ्रष्टाचाराच्या वाढत्या प्रवृत्तीला कारणीभूत आहे.

३.लिंग विषमता: एखाद्या राष्ट्राच्या स्थितीचे आकलन करण्याचा एक मार्ग म्हणजे तेथील स्त्रियांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे. एकूण लोकसंख्येच्या अंदाजे 50% महिला असल्याने सरकारी संस्था आणि इतर संबंधित क्षेत्रांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व पुरेसे वाढले पाहिजे.

४.हिंसाचाराच्या वाढत्या घटना: बळाचा बेकायदेशीर वापर ही कायदा आणि सुव्यवस्थेची समस्या मानली जाते, परंतु सुशासनाच्या तत्त्वांच्या

दृष्टीकोनातून पाहिले असता, शांतता आणि सुव्यवस्था ही विकासाची पहिली पायरी असल्याचे दिसून येते.

५.न्यायास विलंब: वेळेवर न्याय मिळणे हा नागरिकाचा हक्क आहे, परंतु अशा अनेक कारणांमुळे सामान्य माणसाला वेळेवर न्याय मिळू शकत नाही.

६.प्रशासकीय व्यवस्थेचे केंद्रीकरण: महात्मा गांधींच्या मते, जेव्हा पंचायत राज स्थापन होईल, तेव्हा जनमत अशा अनेक गोष्टी करेल जिथे हिंसेला थारा नसेल.

निष्कर्ष:

शासनाचे प्रभावी कामकाज देशातील प्रत्येक नागरिकाशी संबंधित आहे. राज्याकडून पुरविल्या जाणाऱ्या चांगल्या सेवांचा खर्च उचलण्यास नागरिक तयार असतात, परंतु त्यासाठी पक्षपात आणि पूर्वग्रहांपासून मुक्त पारदर्शक, उत्तरदायी आणि बौद्धिक शासन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. देशात सुशासन पूर्ववत करण्यासाठी 'अंत्योदय' या गांधीवादी तत्त्वाला प्राधान्य देण्यासाठी आपल्या राष्ट्रीय धोरणात सुधारणा करण्याची गरज आहे. भारताने प्रशासनात अखंडतेची संकल्पना विकसित करण्यावरही लक्ष केंद्रित केले पाहिजे जेणेकरून प्रशासन अधिक नैतिक बनवता येईल. सरकारने 'सबका साथ, सबका विकास आणि सबका ट्रस्ट' या आदर्शावर काम करत राहावे जे सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाला चालना देईल.

संदर्भसूची :

१. पाटील संजय, "सुशासन आणि व्यवस्थापन", अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव
२. दिघे प्रशांत, तेलगोटे धर्मेंद्र, "लोकशाही निवडणूक प्रक्रिया आणि सुशासन", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१९
३. बी.बी.पाटील, "लोकशाही निवडणूक आणि सुशासन", फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
४. गुप्ता सुनील, गुप्त कमल, "सुशासन", नेशनल बुक ट्रस्ट, भारत
५. लोकसत्ता वृत्तपत्र